

Ивана Женарју Рајовић

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, Србија

ЦРКВЕНА УМЕТНОСТ И ИДЕНТИТЕТ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ У XIX ВЕКУ

DOI 10.5937/kultura2691053Z

УДК 75.052.046.3(497.113)"18"

оригиналан научни рад

Датум пријема: 15. 4. 2026.

Датум прихватања: 13. 5. 2026.

Сажетак: У теократски уређеном Османском царству идентитет су изражавани кроз коришћење визуелних верских симбола, израђују и коришћење верских објеката, њихово опремање и украшавање сликама и предметима религиозне садржине. То је била и једна од функција сликања ликова српских светитеља на иконама или као део програма зидног сликарства у српским православним храмовима, обнављаним и новонасталим у XIX веку. Кроз сажет и преглед сликарске делатности у црквама на Косову и Метохији, од раскошног иконописа у параклису Свете Димитрије у Дечанима, са чак иконама српских светитеља из доба Немањина и Бранковића, преко иконописа у Приштини, до зидног сликарства у Доброшину, и других примера, у раду се приказује феномен приликовања верског и националног идентитета. Говори се и о усмерености Срба са овог простора на српским властима и механизмима финансирања просветних и верских програма, а посебна пажња скреће се на простор Косовског Поморавља.

Кључне речи: идентитет, црква, иконе, зидно сликарство, Косово и Метохија, Рашко-призренска епархија, Косовско Поморавље, Османско царство

Простор Косова и Метохије је у XIX веку био део Османског царства и различитих вилајета у његовим границама, као и део Рашко-призренске епархије, односно Васељенске патријаршије.¹ Царство је било теократски уређено, а становништво категорисано по милет систему, односно према вероисповести. Све до ослобођења, култура православних Срба била је део заједничке културе православних народа унутар такозваног балканско-османског културног

1 Текст говори о територији данашње покрајине Косово и Метохија, простору који у XIX веку није постојао ни као географски ни као политички појам.

Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-33/2026-03 од 29. 01. 2026. године.

модела.² Овај контекстуални оквир за креирање и развој свакодневног живота, културе и верске праксе, обједињавао је све верске заједнице на Балкану. Али, законским оквирима било им је одређено и/или ограничено јавно понашање и деловање у зависности од вероисповести, што се, на пример, односило на одевање, верске обреде, као и изглед верских објеката.³ Успостављање танзиматских реформи 1839. године донело је промену идентитета читаве царевине, у којој се тежило представи религијског и културног плурализма, те тако постепено долази до видног испољавања верске припадности и идентитета мањинских верских заједница.⁴ Осим у Рашко-призренској епархији, то се дешавало и у другим епархијама Васељенске патријаршије.

Идентитети се заснивају на заједничком вредносном систему, традиционалним веровањима и обредима, односно усаглашавању културе и њених елемената попут симбола, митова, традиција и вредности.⁵ У мешовитим друштвима идентитет заједнице формира се спрам онога што представљају заједничке карактеристике вредности *групи*.⁶ Православни верски идентитет је у османском друштву обједињавао различите етничке групе, а изражаван је посредством црквене уметности на више начина. На најужем плану и у приватним оквирима, црквена уметност била је огледало верског идентитета у домовима у којима су верници поседовали иконе, превенствено својих заштитника односно своје славе. Један од најилустративнијих примера свакако је онај из Велике Хоче, где је свој идентитет, уједно и подухват – ходочашће у Свету земљу – чувени Хаџи Спаса изразио такозваном Јерусалимском собом чији се изглед и садржај и данас чувају. У овој соби он је направио кућни иконостас и у њему чувао иконе, ходочасничке меморабилије и друге предмете културне намене.⁷ У јавном простору, храмови и њихов унутрашњи изглед говорили су о верском идентитету, док се он често није могао видети кроз спољне одлике црквене грађевине. Тек од друге половине XIX века православни храмови постају јасно видљиви, а понекад и доминантни маркери града. Нови саборни храмови су

2 Макуљевић, Н. Плурализам приватности. Културни модели и приватни живот код Срба у 19. веку, у: *Приватни живот код Срба у деведнаестом веку*, прир. Столић, А., Макуљевић, Н. (2006), Београд: Clio, стр. 21–22.

3 Исто, стр. 24.

4 Уп.: Makuljević, N. Tanzimat i vizuelno kreiranje javnog identiteta u Bosni i Hercegovini, u: *Identitet Bosne i Hercegovine kroz istoriju. Zbornik radova* 2, ur. Kamberović, H. (2011) Sarajevo: Institut za istoriju, str. 213.

5 Smit, A. (1998) *Nacionalni identitet*, Beograd: Biblioteka XX vek, str. 19. О верском идентитету и: Cvitković, I. (2011) *Identitet i religija, Diskursi: društvo, religija i kultura* god. I, br. 1, Sarajevo: Predstavništvo Centra za empirijska istraživanja religije u BiH, str. 12, 13.

6 О формирању идентитета кроз посматрање у односу на *группу*, видети: Van Alphen, E. Strategies of identification, in: *Visual culture: images and interpretation*, eds. Bryson N. et al. (1994), Hanover: Wesleyan University Press, p. 260.

7 Уп.: Женај Рајовић, И. Јерусалимска соба у Великој Хочи, у: *Косово и Меџохија кроз чињенице, тумачења и симболе*, књ. 2 *Историја и етнологија*, ур. Женај Рајовић И. и Зарковић В. (2023), Лепосавић: Институт за српску културу Приштина, стр. 87–104.

имали облик тробродних базилика, што је представљало репрезентативно решење које је показивало и економску моћ наручилаца, значајну у визуелном обликовању православне махале у односу на друге делове града.⁸ Својим изгледом, монументалношћу и висином нарочито су се истицале Саборна црква Светог Николе у Ѓњилану и Саборна црква Светог Георгија у Призрену, а нешто касније и Црква Светог Саве у Косовској Митровици, грађена у периоду од 1896. до 1913. године, која је представљала симбол верског и националног идентитета и самом својом посветом. Илустративан је у овом смислу и пример цркве у Доњој Гуштерици код Грачанице, која је до 1906. године била посвећена Усековању главе Светог Јована Претече. Након обнове, црква је по жељи митрополита рашко-призренског Нићифора посвећена Светом кнезу Лазару, „да би се српски осећаји у народу будили“.⁹

Комплексност положаја, околности и окружења верских заједница довела је до принципа преплитања верског и народног, односно националног идентитета, нарочито од Кримског рата. Тако је црква у Османском царству постала средиште духовног, социјалног, политичког па и економског живота Срба. Истовремено, и Бугари стварају Бугарску егзархију, а јавља се и феномен румунизације цркве,¹⁰ што у XIX веку говори о улози религије у конструкцији националне идеје у кризним временима.¹¹ Другим речима, креира се феномен народне цркве и народне вере.¹² За Србе је то значило јасну усмереност према Србији, оличену у константном одржавању контакта и српском финансирању просветних и верских програма, као што је пре тога за Србе у Србији то означавало и коначно формирање српске државе. Одржању националног идентитета током XIX века доприносила је свест о животу у такозваној Старој Србији – области која није ушла у границе новоосноване Кнежевине Србије, али је деценијама тежила уједињењу.¹³ Срби из пограничне регије су често изражавали три врсте идентитета истовремено, етнич-

8 Макуљевић, Н. Црква Свете Тројице, у: *Саборни храм Свете Тројице у Врању 1858–2008*, ур. Макуљевић, Н. (2008), Врање: Фонд „Свети Прохор Пчињски“ Православне епархије врањске, стр. 32.

9 О свим овим примерима код: Женарју Рајовић, И. (2016) *Црквена уметност у Рашко-призренској епархији (1839–1912)*, Лепосавић: Институт за српску културу Приштина.

10 Димон, П. Период Танзимата (1839–1878), у: *Историја Османског царства*, ур. Мантран, Р. (2002), Београд: Clio, стр. 603.

11 Smit, A. *nav. delo*, str. 13. О развоју српске националне идеје видети: Макуљевић, Н. (2006) *Уметност и национална идеја у XIX веку. Систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, стр. 6–13.

12 Тимотијевић, М. Од светитеља до историјских хероја – култ светих деспота Бранковића у XIX веку, у: *Култ светих на Балкану II*, ур. Делетић, М. (2002), Крагујевац: Центар за научна истраживања Српске академије наука и уметности и Универзитета у Крагујевцу, стр. 113.

13 Појам Старе Србије, иако се јавио средином XVIII века, у употреби је колико и политички појам Србије, и односи се на територију која је остала јужно од новоосноване Кнежевине Србије. О томе детаљно: Илић, Ж. (2024) *Историјска картографија Србије и Старе Србије у другој половини 19. и почетком 20. века*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, Београд, стр. 79–117.

ки, верски и локални или територијални – говорећи да су Срби, хришћани и, на пример, народ бугарски уколико су живели у Нишком санџаку. Са друге стране, и у документима српских власти они се помињу као „Срби у Турској”, „онострански Срби”, док су Срби у Нишком санџаку понекад заиста називани и Бугарима.¹⁴ Кнежевина Србија у првим деценијама свог постојања, до убиства кнеза Михаила, није имала осмишљену стратегију деловања у Старој Србији, али је ипак цркве и манастире на Косову и Метохији континуирано помагала када је та помоћ тражена, па су њихови представници добијали новац или могућност да прикупљају добровољне прилоге по Србији.¹⁵ Српска власт сматрана је легитимним наследницима Немањића, па се и у молбама које су им слате за потребе цркава и манастира из свих крајева Старе Србије то и наглашавало. Они који су молили за помоћ називали су средњовековне задужбине славјаносердским, старославним и стародревним споменицима српске славе и прошлости, а актуелне владаре новим ктиторима.¹⁶ Братство Пећке патријаршије је у једној молби (1858) чак апеловало на кнеза Александра да не заборави „стару своју дедовину”.¹⁷

Организованије деловање започиње иницијативом митрополита српског Михаила 1868. године када је у Београду, унутар Министарства просвете покренут рад Одбора за школе и учитеље у Старој Србији и Македонији, који је потом систематски радио на буђењу и одржавању националне свести српског народа.¹⁸ Касније започиње и званично српско присуство на подручју Османског царства, отварањем српских конзулата у Скопљу и Солуну (1887), Битољу (1888), Приштини (1889) и Серу (1897). Захваљујући реформама у царству које су то омогућавале, а локална власт није (успешно) спречавала, тако је изграђен или обновљен и опремљен неопходним предметима и мобилијаром велики број цркава.¹⁹ Учешће Србије у црквеном животу и верској обнови у Рашко-призренској епархији огледало се и у константним напорима да на чело ове епархије дође митрополит српске народности, што се десило тек са Диони-

14 Такође, у једној молби из манастира Бање код Прибоја српским властима је послата молба у којој се говори о Србима – хришћанском и босанском народу. Јагодић, М. (2016) *Србија и Стара Србија (1839–1868)*, *Наслеђе на јују*, Београд: Evoluta, стр. 44–46.

15 Исто, стр. 133.

16 Исто, стр. 53–69.

17 Исто, стр. 59.

18 Марковић Новаков, А. (2011) *Православна српска Бојословија у Призрену (1871–1890)*, Ниш: Епархија рашко-призренска, Епархија нишка, стр. 17.

19 Јагодић, М. нав. дело, стр. 133. О славу новца црквама и манастирима на Косову и Метохији: Недељковић, С. (2012) *Србија и Косово и Метохија (1856–1897)*, Ниш: Филозофски факултет, стр. 143–149, 225–227, 343–346, 392–394; Јагодић, М. нав. дело, 133–146; Шешум, У. (2017) *Србија и Стара Србија (1804–1839)*, Београд: Филозофски факултет, стр. 392–400. Ипак, османска власт је имала врло јасна правила о такозваним идентитетским садржајима у књигама, попут на пример географских уџбеника које су користила српска деца. Стога у њима није било места за географске појмове као што су Косово Поље или Краљева Гора, а етнографски подаци су били присутни само уколико су одговарали османским интересима. Илић, Ж. нав. дело, стр. 324.

сијем Петровићем 1896. године.²⁰ Такође, српске власти су од 1894. до 1910. године интезивно и званично радиле на признавању српске националности, али је то питање решено тек ослобођењем од османске власти. Ипак, иако не кроз званични систем администрације и лична документа, власти на терену јесу препознавале и признавале српску националност, српске школе, учитеље и митрополите.²¹

Од најранијих портрета Немањића у средњовековним храмовима, преко представа Светог Саве и Симеона, веома популарних у доба обновљене Пећке патријаршије, до хорова српских светих владара у XIX веку – заједничка карактеристика свих ових сликаних представа била је изражавање идентитета, који је за Србе у Османском царству једнако био национални и верски. Томе је осим историјског сећања на славну српску прошлост, живота на историјској српској земљи у чије се ослобођење веровало, језика и других градивних елемената идентитета, посебно доприносила чињеница да су имали своје небеске заштитнике. Стефан Немања, Растко Немањић и сви остали владари из рода Немањића, а потом и Бранковића, српски представници власти, историјске личности након смрти канонизоване и уврштене у ред светих, постале су национални заштитници. У српским срединама у XIX веку, славно доба Немањића представљало је идеал у и политичким и у црквеним програмима.²²

Ретко се срећу храмови на тлу Рашко-призренске епархије без сликаног лика макар једног националног светитеља, на иконама на иконостасу или као део програма зидног сликарства. Заправо, њихово увођење у сликани програм иконостаса може се пратити од самог почетка XIX века када су бјелопољски сликари Симеон и Алексије Лазовић осликали иконостасе за дечанске параклисе.²³ Иконостас у параклису Светог Димитрија, настао 1813–1814. године, карактерише ликовни програм у којем доминирају српски светитељи. Док се у престоној зони налазе Свети Сава и Свети Симеон, у вишим зонама краси га српски светитељски хор у којем је обједињено петнаест средњовековних светих Срба, владара, архијереја и монаха – Свети Стефан Првовенчани, Свети архиепископ Никодим, Свети Стефан Штиљановић, Свети архиепископ Сава II, Свети преподобни Теоктист, Свети краљ Милутин, Свети архиепископ Арсеније, Свети архиепископ Данило, Свети архиепископ Максим, Свети Василије Острошки, Свети преподобни Јоаникије Девички, Свети кнез Лазар, Свети Урош Рапави, Свети деспот Јован и Свети

20 Недељковић, С. *нав. дело, сѝр.* 367–379.

21 Јагодић, М. (2008) Нуфуско питање: проблем званичног признавања српске нације у Турској 1894–1910, *Историјски часопис* књ. LVII, Београд: Историјски институт, стр. 346.

22 Макуљевић, Н. (2003) Средњовековне теме у српском црквеном сликарству XIX века. Прилог рецепцији националног средњовековног наслеђа у српском сликарству XIX века, *Поствизантискија уметност на Балкану, I том, Зборник Мајице српске за ликовне уметности* 32–33, Нови Сад: Матица српска, стр. 193–211.

23 Уп.: Станић, Р. (1992) Сликарска заоставштина Симеона и Алексија Лазовића у Дечанима, *Саопштења* бр. XXIV, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, стр. 240–250.

Стефан Дечански.²⁴ Са једне стране, исказано је духовно јединство разједињене Српске цркве на територијама две царевине, Хабзбуршке и Османске, а са друге стране изражен је национални програм који снажно изражава и представа крунисаног двоглавог орла коју је изрезбарио дуборезац Трајко Рекалија у соклу и изнад царских двери. Исти мотив поновљен је 1818. године и на иконостасу параклиса Светог Николе, када је Лазовић сликао и иконе за иконостас придворне цркве кнеза Милоша у Крагујевцу, где је двоглави орао примењен као званично српско хералдичко знамење.²⁵ Три деценије касније у Дечанима настаје и раскошни дрвени трон за нетљене мошти Светог Стефана Дечанског. Резбарен, осликан и позлаћен, овај кивот украшен је сценама из житија Стефана Дечанског, уједно и националне историје, а краси га и чак тридесет и један медаљон са сликаним попрсјима националних светитеља и светитељки.

Угледајући се на раскошни дечански модел у параклису Светог Димитрија, а у складу са изузетним духовним и националним значајем Дечана за Србе на Косову и Метохији, и други поручиоци тражили су да се на нове иконостасе у тек обновљеним или новоизграђеним црквама, уведу ликови српских светих. Највећа њихова галерија била је остварена на иконостасу у Цркви Светог Николе у Приштини, где је иконе током 1843. и 1844. године сликала тајфа зограф Анастаса Константинова. Међу тридесет и седам икона смештених изнад престоних налазиле су се и иконе са ликовима десетак светих Срба.²⁶ Иконе српских светих срећу се и другим храмовима на тлу Рашко-призренске епархије, од Штиткова на крајњем северозападу, до Средачке жупе на самом југу. Ређе су самосталне иконе које нису биле на иконостасу, а икона Светог Саве који благосиља Србе из Цркве Светог Николе у Мушникову, коју је крајем XIX или почетком XX века насликао највероватније Аврам Дичов, представља изузетан пример.²⁷ На њој је насликана предимензионирана фигура Светог Саве у ентеријеру, који је одевен као оновремени архијереји и благосиља осам умањених женских и мушких фигура, од којих је половина у народним ношњама. Ова тема, која је за циљ имала истицање Савине просветитељске улоге, може се у српској визуелној култури пратити од 1838. године и бакрореза Доминика Преласке преко радова еминент-

24 Макуљевић, Н. Између сеоба и борбе за одржање (1690–1839), у: *Уметничко наслеђе српског народа на Косову и Метохији. Историја, идентитет, ујроженост, значај*, ур. Војводић, Д., Марковић, М. (2017) Београд: САНУ, стр. 321.

25 Исти мотив јавља се и 1815. године у Старој цркви у Нишу. Уп.: Костић, А. Иконостас цркве Сошествија Светог Духа у Крагујевцу, у: *Споменица два века Саваре цркве у Крагујевцу (1818–2018)*, ур. Крстић, З. (2018), Крагујевац: Каленић, стр. 152–153.

26 Женарју Рајовић, И., Павличић Шарић, Ј. Баштина, пепо: уништавање црквеног сликарства током мартовског погрома на Косову и Метохији, у: *Мартовски погром: узроци, разарања, последице*, ур. Виријевић, В. (2025), Грачаница – Чаглавица: Дом културе – Архив Косова и Метохије, стр. 229.

27 Женарју Рајовић, И. Црквена уметност Сиринићке и Средачке жупе у ери османске власти (XVI–XX век), у: *Цркве Сиринићке и Средачке жупе*, ур. Станчић Д. и др. (2024), Нови Сад: Матица српска, стр. 212.

них домаћих сликара попут Аврамовића, Тодоровића и Крстића, све до слике Уроша Предића из 1921.²⁸

Распоред икона на свим иконостасима одговара општеприхваћеним начелима, симболици и значењима, али уношењем српских светих парохија добија „личније” заштитнике. Доминантне су иконе Светог Симеона Мироточивог и Светог Саве,²⁹ који су врло присутни и у зидном сликарству. Њихово заједничко сликање било је готово неизоставно у време обновљене Пећке патријаршије, а било је засновано, осим на чињеници да су били оснивачи српске државе и цркве, и на њиховом заједничком прослављању кроз житија која су саставили хиландарски монаси Доментијан и Теодосије, као и заједничку службу.³⁰ У периоду након обнове Пећке патријаршије 1557. године, прикази ове двојице истакнутих представника куће Немањића сликају се редовно међу стојећим фигурама у западном делу наоса,³¹ док је за XIX век карактеристично њихово померање ка иконостасу, при чему се више не инсистира ни на њиховим заједничким приказима.³²

Путујући зографи који су украшавали православне храмове у овом рудном делу Османског царства, обрасце за сликање српских светитеља преузимали су из чувене Жефаровићеве *Сшемаѿиоѿрафије* и уносили их у своје преписе још чувенијег сликарског приручника Дионисија из Фурне. Светитељи су сликани као фронтално постављене стојеће фигуре, у виду поворке, односно хора одабраних светитељских ликова.³³ Смештени у првој зони зидног сликарства у простору намењеном верницима, уз свете ратнике и лекаре, представљали су идеалне заштитнике у царству небеском. Док се Свети Симеон Мироточиви слика као великосхимник, а Свети Сава у архијерејској одежди, остали српски светитељи приказују се у владарским орнатима. Имају круну и скиптар, као инсигније власти и хермелински плашт, а врло често и мученички крст.

Један од сликаних програма који је најбогатији српским светитељима остварен је у Цркви Светог Димитрија у Добротину. Тамо је насликан чак и Свети Стефан Првовенчани, као монах и сигниран као Свети Симеон Првовенчани, краљ српски, чији се лик не среће у другим црквама, а насликана је и цела породица Бран-

28 Макуљевић, Н. (2006) *Умешнось и национална идеја у XIX веку*, стр. 104–105.

29 Срећу се у најразличитијим деловима епархије, у Великој Хочи, Ораховцу, Витини, Косовској Каменици, Ѓилану, Косовској Митровици, Новом Пазару, Штитарима, Драганцу (...).

30 Милошевић Д. Срби светитељи у старом српском сликарству, у: *О Србљаку*, ур. Трифуновић, Ђ. (1970), Београд: Српска књижевна задруга, стр. 178–186.

31 Видети: Петковић, С. (1965) *Зидно сликарсьво на ѿодручју Пећке ѿаѿријаршије 1557–1614*, Нови Сад: Матица српска, стр. 69, 161–214.

32 Женарју Рајовић, И. (2016) *Црквена умешнось у Рашко-ѿризренској еѿархији (1839–1912)*, стр. 175.

33 Српски свети владари срећу се и у храмовима ван Рашко-призренске епархије, захваљујући делатности дебарских и самоковских зографа. Уп.: Грозданов, Ц. Утицај Христофора Жефаровића на стварање македонских мајстора XIX века, у: *Заѿадноевроѿски дарок и визанѿијски светѿ*, ур. Медаковић, Д. (1991), Београд: САНУ, стр. 217–224.

ковић – Свети Стефан деспот и Свети Јован деспот у владарским одежама, Света преподобна мати Ангелина и Свети Максим као српски архиепископ. Иако припадница Свете лозе Бранковића, Света мати Ангелина је присутност у црквеном сликарству стекла пре свега захваљујући женској побожности, као српска света заштитница жена. Тако је, поред цркве у Добротину, сликана и у црквама Светог Георгија у Станишору, Преображења Христовог у Пасјану, Светог Николе у Косовској Каменици, Новом Пазару, у припрати манастира Пећке патријаршије.³⁴

Кроз обликовање програма зидног сликарства, у којима су истакнуто место заузимали светитељи из лоза Немањића и Бранковића, црквено сликарство је служило прослављању прошлости државе и цркве, исказујући тако јасан национални идентитет заједнице. Специфична је у овом погледу област Косовског Поморавља, где су нарочито у зидном сликарству присутни српски свети. Такав је случај са црквама у Доњем Кормићану, Пасјану, Каменици, Станишору, Великом Ропотову, Ђиљану, Драганцу. Истовремено, у свим овим црквама изражено је присуство приложничких натписа на великом броју икона, у чему се нарочито истиче Црква Светог Георгија у Станишору. На иконостасу ове цркве на готово свакој икони налази се већи број имена приложника из самог Станишора, као и из Ђиљана и околних села попут Кусца, Кметовца и Коретишта. Осим тога, имена приложника срећу се и у зидном сликарству, као у Цркви Светог Николе у Ђиљану, где је поред сваког светитељског лика остављено име и занимање онога ко је поручио његово сликање. Мноштво приложничких имена налази се и на зидовима цркве у Косовској Каменици.

Из Косовског Поморавља, тачније из Пасјана, потиче и култ Свете мученице Босиљке, која је вероватно крајем XVIII века отета како би се удала за неког Арнаутина, али није пристала, па је мучена и убијена, док су њени посмртни остаци зазидани у специфичној конструкцији уз северозападни стубац који дели припрату и наос у тамошњој цркви Преображења Христовог.³⁵ Док је цркву осликавао зограф Константин Јаковљевић око 1890. године, чланови породице Рајичић тражили су од њега да наслика две иконе њихове трагично пострадале преткиње, као и сажети циклус њеног страдања на конструкцији са њеним моштима. Попут Свете Злате Мегленске и Светог Георгија Јањинског, као и Кратовског, мученица Босиљка припада категорији такозваних народних култова или нових мученика, чије се страдање везује за период Османског царства. Увођење сликаног лика мученице Босиљке у сакрални простор и конструкција њеног култа представљају део процеса обликовања цркве као народне институције. Томе доприноси и начин њеног приказивања,

34 Женарју Рајовић, И. нав. дело, стр. 180. Детаљније о сликарству у добротинској цркви: Женарју Рајовић, И. (2024) Зидно сликарство у цркви Светог Димитрија у Добротину, *Баштина* св. 62, Лепосавић: Институт за српску културу Приштина, стр. 397–411.

35 Више о визуелним представама и култу ове мученице видети у: Женарју, И. (2014) Представе и култ мученице Босиљке у Пасјану, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 42, Нови Сад: Матица српска, стр. 187–202.

односно иконографски образац примењен у обликовању њеног лика, који одговара моделима конструисања народних мученика. Она је одевена у народну ношњу, белу хаљину дугих рукава, са јелеком и прегачом, такозваном бошчом, што представља типизирани пример народног одела из Косовског Поморавља.

На траси кретања македонских зографа ка Врањској епархији и даље, у Косовском Поморављу се развијала веома жива уметничка активност. Истовремено, као рубни део епархије читава област Поморавља била је са једне стране у додиру са католичком пропагандом која је стизала из католичких села Горње Мораве, а са друге стране раскршће утицаја Приштине и Врања, у додиру и са Нишском епархијом и на удару Бугарске егзархије. Жупа Изморник, са селима смештеним североисточно од Гњилана низ Биначку Мораву,³⁶ током XVIII века, иако географски логичан део Рашко-призренске епархије, због административне политичке поделе ипак била део Нишке епархије и истовремено део Крушевачког санџака, чија је престоница од последњих деценија XVIII века био Лесковац.³⁷ Међутим, након оснивања Рашко-призренске епархије, из архивских извора се види да је почетком XIX века Изморник био њен део, као резултат привременог успеха приштинских паша Џиниолија да власт прошире на штету лесковачких паша.³⁸

У оквиру Бугарске егзархије креиране 1870. године одмах су ушле Нишка и Нишавска (Пиротска) епархија, али је ферманом који је омогућио њено стварање било могуће и проширивање граница – „ако православни житељи других места, сви или бар две трећине, желе да се у духовним стварима потчине Бугарској егзархији, и ако се то испита, докаже и потврди“.³⁹ Стога је новооснована бугарска црква континуирано радила на придобијању верника који су имали право да духовну власт бугарског архијереја изабере уместо, на пример, рашко-призренског. Становници Изморника припали су Бугарској егзархији, али никада нису прихватили духовну надлежност бугарског митрополита, као ни чињеницу да су готово четири деценије административно били везани за удаљени Лесковац, а не за Гњилане које им је било у непосредној географској близини.⁴⁰ То је била последица политичких превирања – границе епархија су углавном пратиле административну расподелу санџака, односно пашалука.⁴¹ Борба за повратак у окриље Рашко-призренске уродила је плодом тек након ослобођења Ниша, Врања и Лесковца 1878. године.⁴² Неприхватање

36 Жупу Изморник чине села североисточно од Гњилана низ Биначку Мораву: Ранилуг, Петровце, Глоговце, Добрчане, Панчело, Велико и Мало Ропотово, Доње и Горње Кормиљане, Дреновце, Томанце, Билинце и Доморовце. Веселиновић, М. С. (1900) Изморник, *Годишњица Николе Чујића* књ. XX, Београд: Задужбина Николе Чујића, стр. 216.

37 Шешум У. (2018) Границе Нишке епархије у 18. и 19. веку до 1834. године, *Црквене сјудије* св. 15, Ниш: Центар за црквене студије, стр. 541.

38 Исто, стр 541.

39 Радосављевић Ј. (2019) *Кнежевина Србија и Бујарска егзархија 1870–1878*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, Београд, стр. 120.

40 Веселиновић, М. С. нав. дело, стр. 216–220.

41 Шешум, У. нав. дело, стр. 539–540.

42 Веселиновић, М. С. нав. дело, стр. 216–220.

бугаризације цркве сликовито је исказано у једном извештају мештана Изморника Министарству просвете, који кажу: „(...) наш српски дух никако дао нам није покој да нашу србску народност изменимо (...) те се постарамо свим срцем и душом, да би се између нас сасвим та бугаризма изгладила (...)”⁴³

Такође, становници ове области суочили су се и са још једном историјском неправдом. У јануару 1878. године, српска војска је заузела Гњилане, као и Грачаницу и Приштину, што је представљало вековима очекивани подухват који ће Србе коначно ујединити у једну државу. Међутим, након Једренског примирја, војска је била приморана да се повуче, и потом је и одредбама Берлинског конгреса утврђено да приштинска и гњиланска каза дефинитивно остају у границама Османског царства.⁴⁴ То разочарење међу локалним становништвом изражавано је у бројним апелима и молбама у којима се јасно увиђа њихово схватање идентитета. Један од таквих је и допис гњиланских Срба упућен кнезу Милану Обреновићу у априлу 1878. године: „(...) Гледао је, велимо, народ српски нашег краја све ово и много шта црње и горе, али није никад под теретом свега овог тако закукао као што је закукао сада, кад се пронесе у околини глас, да он није крв од крви и кост од кости Србинове, да га хоћеју да отргну од рођене браће своје у кнежевини Србији, и придруже к Бугарима, или што је још црње, оставе на веки под Турцима, како какву безимену гомилицу људи, која нема свог народног имена и своје свести! (...) Ако су за непријатеље наше слаби докази српски споменици наших славних Немањића, који на сваком кораку у околини нашој сведоче нашу прошлост и славу српску (...) ако је мало и то што једним истим језиком с народом кнежевине говоримо, што имамо једне обичаје, славе, заветине (...)”⁴⁵

У теократски устројеном, и у неким деловима изражено мултиконфесионалном Османском царству, питање идентитета било је веома важно. Идентитети су изражавани кроз коришћење визуелних верских симбола, изградњу и коришћење верских објеката, њихово опремање и украшавање сликама и предметима религиозне садржине. Инсистирање на славној средњовековној српској прошлости и државној самосталности унутар цркве, обезбедило је очување православног и српског идентитета. Истовремено, схватање српских светитеља као креатора славне српске прошлости која је у сржи националног историјског сећања, довело је и до преплитања ова два идентитета. Тако је црквена уметност у XIX веку поред употребне и илустративне функције у складу са током богослужења, била ангажована и у функцији уобличавања приватног и јавног, верског и националног идентитета, а у оквиру дозвољених законских норми.

43 Архив САНУ, Историјска збирка, Јован Ристић, XII/7, лист 437.

44 Алексић Ј. О краткотрајном ослобођењу Гњилана током другог српско-турског рата (1877–1878), у: *Наука без граница II: 5. Гласови*, ур. Лончар-Вујновић М. (2019), Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, стр. 109–125.

45 Српске новине, 6. 5. 1878, 1–2.

ЛИТЕРАТУРА:

- Алексић Ј. О краткотрајном ослобођењу Гњилана током другог српско-турског рата (1877–1878), у: *Наука без іраница II: 5. Гласови*, ур. Лончар-Вујновић М. (2019), Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, стр. 109–125.
- Веселиновић, М. С. (1900) Изморник, *Годишњица Николе Чујића* књ. XX, Београд: Задужбина Николе Чупића, стр. 216–227.
- Грозданов, Ц. Утицај Христофора Жефаровића на стварање македонских мајстора XIX века, у: *Зайадноевројски дарок и визанійјски свеј*, ур. Медаковић, Д. (1991), Београд: САНУ, стр. 217–224.
- Димон, П. Период Танзимата (1839–1878), у: *Истїорија Османскої царсїтва*, ур. Мантран, Р. (2002), Београд: Clío, стр. 555–630.
- Женарју, И. (2014) Представе и култ мученице Босиљке у Пасјану, *Зборник Матїице срїске за ликовне уметїносїи* 42, Нови Сад: Матица српска, стр. 187–202.
- Женарју Рајовић, И. (2016) *Црквена уметїносї у Рашко-їризренској еїархији (1839–1912)*, Лепосавић: Институт за српску културу Приштина.
- Женарју Рајовић, И. Јерусалимска соба у Великој Хочи, у: *Косово и Метїохија кроз чињенице, їумачења и симболе, књ. 2 Истїорија и еїнолоїија*, ур. Женарју Рајовић И. и Зарковић В. (2023), Лепосавић: Институт за српску културу Приштина, стр. 87–104.
- Женарју Рајовић, И. Црквена уметност Сиринићке и Средачке жупе у ери османске власти (XVI–XX век), у: *Цркве Сиринићке и Средачке жупе*, ур. Станчић Д. и др. (2024), Нови Сад: Матица српска, стр. 175–255.
- Женарју Рајовић, И. (2024) Зидно сликарство у цркви Светог Димитрија у Добротину, *Башиїина* св. 62, Лепосавић: Институт за српску културу Приштина, стр. 397–411.
- Женарју Рајовић, И., Павличић Шарић, Ј. Баштина, пепео: уништавање црквеног сликарства током мартовског погрома на Косову и Метохији, у: *Марїтовски їоїром: узроци, разарања, їоследице*, ур. Виријевић В (2025), Грачаница – Чаглавица: Дом културе – Архив Косова и Метохије, стр. 215–243.
- Илић, Ж. (2024) *Истїоријска карїоїрафија Срдије и Сїаре Срдије у друїој їоловини 19. и їочетїком 20. века*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, Београд.
- Јагодић, М. (2008) Нуфуско питање: проблем званичног признавања српске нације у Турској 1894–1910, *Истїоријски часоїис* књ. LVII, Београд: Историјски институт, стр. 343–354.
- Јагодић, М. (2016) *Срдија и Сїара Срдија (1839–1868), Наслеђе на јуїу*, Београд: Evoluta.

- Костић, А. Иконостас цркве Сошествија Светог Духа у Крагујевцу, у: *Споменница два века Старе цркве у Крагујевцу (1818–2018)*, ур. Крстић, З. (2018), Крагујевац: Каленић, стр. 147–185.
- Макуљевић, Н. (2003) Средњовековне теме у српском црквеном сликарству XIX века. Прилог рецепцији националног средњовековног наслеђа у српском сликарству XIX века, *Послвизантијска уметност на Балкану, I том, Зборник Матице српске за ликовне уметности* 32–33, Нови Сад: Матица српска, 193–211.
- Макуљевић, Н. Плурализам приватности. Културни модели и приватни живот код Срба у 19. веку, у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, прир. Столић А., Макуљевић Н. (2006), Београд: Слио, 17–53.
- Макуљевић, Н. (2006) *Уметност и национална идеја у XIX веку, Систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Макуљевић, Н. Црква Свете Тројице, у: *Саборни храм Свете Тројице у Врању 1858–2008*, ур. Макуљевић, Н. (2008), Врање: Фонд „Свети Прохор Пчињски“ Православне епархије врањске, стр. 23–44.
- Макуљевић, Н. Између сеоба и борбе за одржање (1690–1839), у: *Уметничко наслеђе српског народа на Косову и Метохији. Историја, идентитет, угроженост, значај*, ур. Војводић, Д., Марковић, М. (2017) Београд: САНУ, стр. 313–323.
- Марковић Новаков, А. (2011) *Православна српска Библија у Призрену (1871–1890)*, Ниш: Епархија рашко-призренска, Епархија нишка.
- Милошевић Д. Срби светитељи у старом српском сликарству, у: *О Србљаку*, ур. Трифуновић, Ђ. (1970), Београд: Српска књижевна задруга, стр. 143–268.
- Недељковић, С. (2012) *Србија и Косово и Метохија (1856–1897)*, Ниш: Филозофски факултет.
- Петковић, С. (1965) *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557–1614*, Нови Сад: Матица српска.
- Радосављевић Ј. (2019) *Кнежевина Србија и Буџарска епархија 1870–1878*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, Београд.
- Српске новине*, 6. 5. 1878, 1–2.
- Станић, Р. (1992) Сликарска заоставштина Симеона и Алексија Лазовића у Дечанима, *Саопштења бр. XXIV*, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, стр. 229–262.
- Тимотијевић, М. Од светитеља до историјских хероја – култ светих деспота Бранковића у XIX веку, у: *Култ светих на Балкану II*, ур. Делетић, М. (2002), Крагујевац: Центар за научна истраживања Српске академије наука и уметности и Универзитета у Крагујевцу, стр. 113–144.

- Шешум, У. (2017) *Срдија и Сџара Срдија (1804–1839)*, Београд: Филозофски факултет.
- Шешум У. (2018) Границе Нишке епархије у 18. и 19. веку до 1834. године, *Црквене сџудије* св. 15, Ниш: Центар за црквене студије, стр. 539–545.
- Cvitković, I. (2011) Identitet i religija, *Diskursi: društvo, religija i kultura* god. I, br. 1, Sarajevo: Predstavništvo Centra za empirijska istraživanja religije u BiH, str. 11–26.
- Makuljević, N. Tanzimat i vizuelno kreiranje javnog identiteta u Bosni i Hercegovini, u: *Identitet Bosne i Hercegovine kroz istoriju. Zbornik radova 2*, ur. Kamberović, H. (2011) Sarajevo: Institut za istoriju, str. 213–227.
- Smit, A. (1998) *Nacionalni identitet*, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Van Alphen, E. Strategies of identification, in: *Visual culture: images and interpretation*, eds. Bryson N. et al. (1994), Hanover: Wesleyan University Press, p. 260–271.

Ivana Ženarju Rajović

Institute for Serbian Culture, Priština – Leposavić, Kosovo and Metohija

CHURCH ART AND IDENTITY IN KOSOVO AND METOHIJA IN THE 19th CENTURY

Abstract: In the Ottoman Empire, identities were expressed through use of visual religious symbols, construction and use of religious buildings, and their furnishing and decoration with paintings and objects of religious content. In Serbian Orthodox churches renovated and newly built in the 19th century, images of Serbian saints were painted on icons or as part of a wall painting programme. Through a brief overview of painting activities in churches in Kosovo and Metohija, from the magnificent iconostasis in the chapel of St. Demetrius in Dečani monastery, with as many as fifteen icons of Serbian saints from the Nemanjić and Branković eras, through the iconostasis in Priština, to the wall painting in Dobročin, as well as other examples, the paper presents the phenomenon of the phenomenon of intertwined religious and national identities. Attention is also drawn to the orientation of the Serbs from this area towards Serbian authorities and their mechanisms for financing educational and religious programmes.

Key words: *identity, church, icons, wall painting, Kosovo and Metohija, Diocese of Raška and Prizren, Ottoman empire*

Црква Светог кнеза Лазара у Доњој Гуштерици, 1906.
(Историјски архив Београда)

Сокл иконостаса параклис Светог Николе, Манастир Дечани, 1818.
(Републички завод за заштиту споменика културе, Београд)

Свети Сава и Свети Симеон, Црква Светог Николе у Приштини, 1843/44.
(Републички завод за заштиту споменика културе, Београд)

Целивајућа икона Свете мученице Босиљке, Преображењска црква у Пасјану, 1892.
(Ивана Женарју Рајовић)